

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

В. І. Полякова

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Представлено результати теоретичного обґрунтування та апробації програми розвитку гендерної толерантності вчителів. Висвітлено соціально-психологічні механізми (соціальне порівняння та оцінка, ідентифікація з референтними учителями, що виявляють зразки гендерної толерантності у професійній діяльності, та ін.), умови (організація спеціального соціально-психологічного навчання, розвиток ціннісного ставлення вчителів до гендерної толерантності, відпрацювання вмінь і навичок толерантної гендерної взаємодії тощо) та етапи реалізації (підготовчий, діагностичний, праксеологічний та акмеологічний) програми розвитку гендерної толерантності вчителів. Показано можливості розвитку когнітивного, емоційно-вольового, ціннісно-сміслового, комунікативного та конативного компонентів гендерної толерантності вчителів в умовах спеціально створеного толерантного соціального середовища, що функціонує на засадах гендерної рівності. Розкрито соціально-психологічні засоби розвитку гендерної толерантності вчителів відповідно до тривірневої моделі редукції упереджень Дж. Дукіта на рівні соціальних структур і міжгрупових стосунків (створення змішаних груп з представників різних статей та видів гендерної ідентичності, використання інформації, яка не підтримує традиційні гендерні стереотипи); соціального впливу, якого зазнає індивід (організація спеціальних соціальних впливів, у процесі інтеріоризації яких активізуються соціально-психологічні механізми розвитку гендерної толерантності); на індивідуальному рівні (редукція гендерних упереджень на основі засвоєння цінностей егалітаризму та гендерної рівності) тощо. Представлено процедуру та результати експериментальної перевірки ефективності програми розвитку гендерної толерантності вчителів в умовах спеціально організованого соціально-психологічного навчання.

Ключові слова: гендерна толерантність, вчителі, соціальний вплив, соціально-психологічні механізми, толерантне соціальне середовище.

Постановка проблеми. Складні умови сьогодення зумовлюють прояви нерівності та інтолерантності в міжособових стосунках загалом і в гендерному контексті зокрема. Особливо негативно сприймаються прояви інтолерантності в діяльності вчителів, покликаних управляти

процесом навчання, виховання та розвитку особистості прийдешніх поколінь, “сіяти розумне, добре, вічне”. Разом з тим школа як важливий інститут соціалізації, що виконує функцію трансляції цінностей, норм, ролей прийдешнім поколінням, доволі часто демонструє зразки гендерних відносин, які характеризуються гендерною асиметрією і, відповідно, гендерною інтолерантністю (О. І. Бондарчук, Т. В. Говорун, О. О. Нежинська та ін.). Це висуває особливі вимоги до гендерної толерантності педагогів та їхньої підготовки до усвідомлення та переосмислення психологічних проблем професійної діяльності, що мають гендерну природу; вибору адекватних способів та стратегій гендерної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що різні аспекти зазначеної проблеми вже були предметом уваги дослідників. Зокрема, вивчалися психологічні аспекти процесу гендерної соціалізації особистості загалом (Ш. Берн, І. Гоффман, П. П. Горностаї, Т. М. Титаренко та ін.) і в освітній галузі зокрема (О. І. Бондарчук, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді, Л. М. Карамушка, А. Кларк, О. І. Ключко, О. О. Нежинська та ін.). Гендерна толерантність як інтегральна характеристика особистості розглядалася рядом науковців (Г. Бардієр, Г. В. Вержибок та ін.), у тому числі в педагогічному контексті гендерної толерантності (Т. В. Мотуз та ін.).

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень з гендерної проблематики [4; 6; 12 та ін.] і результати нашого емпіричного дослідження [10] свідчать про недостатній рівень розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Відповідно йдеться про доцільність визначення соціально-психологічних механізмів, засобів та умов розвитку гендерної толерантності вчителів; розроблення й апробацію програми розвитку гендерної толерантності педагогів, що й визначило мету цієї роботи.

Мета статті: висвітлити результати теоретичного обґрунтування й експериментальної апробації програми розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

Вклад основного матеріалу дослідження. У розробленні програми розвитку гендерної толерантності вчителів ми виходили з необхідності впливу на їхні гендерні настановлення, стереотипи й упередження, які були сформовані протягом усього життя і які, як правило, відрізняються стійкістю й ригідністю [1; 5]. При цьому було враховано специфіку особистісного розвитку дорослих, його суб'єктність і саморозвиток через здійснення виборів не лише в конкретних, часткових ситуаціях, а й вибору способу життя загалом [13].

Власне, тому в процесі розвитку особистості дорослої людини акцент робиться на критичному осмисленні соціального досвіду, що засвоюється, у зіставленні його з попереднім власним досвідом, нормами

та цінностями інших людей і груп [8]. Відповідно надзвичайно велике значення мають соціально-психологічні механізми й засоби розвитку гендерної толерантності вчителів.

Спираючись на здійснений О. І. Бондарчук аналіз *соціально-психологічних механізмів* особистісного розвитку [3], виокремимо ті з них, які, на наш погляд, мають особливе значення в розвитку гендерної толерантності вчителів.

Це насамперед соціально-психологічні механізми *соціального порівняння, категоризації й оцінки*. Справді, порівнюючи себе з іншими, індивід дістає можливість оцінити власні здібності, привабливість, особистісні якості, коректність поведінки або поглядів. Порівняння є необхідною умовою саморозвитку, при цьому важливо, щоб існувало середовище порівняння, в якому людина може фіксувати позитивну динаміку самозмін, у нашому випадку – в бік віднесення себе до категорії “високотолерантних педагогів”. Якщо такого середовища немає, переконати людину в позитивних наслідках її дій доволі складно [16, с. 298].

Механізм *соціальної оцінки* власної поведінки актуалізується в процесі зворотного зв’язку з оточенням і, відповідно, переживання задоволення/страждання від позитивних/негативних санкцій, що надходять від нього (справжніх чи уявних, адекватних чи викривлених). Власне, ідеться про особливу роль *переживання*, яке, на думку С. Д. Максименка, можна вважати самостійним механізмом особистісного розвитку [7].

Важливим соціально-психологічним механізмом розвитку гендерної толерантності є ідентифікація як отождолення особистістю себе з певними людьми або соціальними групами, завдяки чому вона засвоює різноманітні норми, стосунки, форми й алгоритми поведінки (у контексті теми дослідження йдеться про ідентифікацію з референтними вчителями, які характеризуються високим рівнем гендерної толерантності). На рівні поведінки ідентифікація виявляється в *наслідуванні* – свідомому чи неусвідомлюваному відтворенні моделей поведінки, досвіду значущих інших людей (у нашому випадку – зразків толерантної поведінки в гендерній взаємодії суб’єктів освітнього процесу).

Самопрезентація як соціально-психологічний механізм розвитку гендерної толерантності вчителів передбачає формування образу власної толерантної та гендерно неупередженої особистості в очах оточення шляхом пред’явлення йому відповідних якостей та особливостей рольової поведінки, які суб’єктивно оцінюються як значущі. У даному випадку йдеться про програвання соціальної ролі успішного вчителя, якому водночас властивий високий рівень гендерної толерантності.

Таким чином створюється підґрунтя для реалізації механізму *сутнісного самопокладання*, який, за В. О. Татенком, сприяє утвердженню особистістю себе як такої, що досягла певного рівня розвитку

(в даному випадку – високого рівня гендерної толерантності), праненню до подальшого розвитку себе та сприяння розвитку інших суб'єктів освітнього процесу, складання відповідної життєвої програми [13].

Соціально-психологічні засоби актуалізації зазначених механізмів згідно з тривірневою моделлю редукції упереджень Дж. Дукіта доцільно розглядати: 1) на рівні соціальної структури та міжгрупових стосунків; 2) на рівні соціального впливу, якого зазнає індивід; 3) на індивідуальному рівні [17].

На *рівні міжгрупових стосунків* ідеться, як уточнює К. В. Радченко, про доцільність соціально-психологічного навчання із *створенням змішаних груп з представників різної статі й типів гендерної ідентичності* [12]. У цьому випадку за рахунок механізму категоризації можна використати прийоми “перехрещування категорій”, коли, зокрема, представник іншої статі чи типу гендерної ідентичності (член “чужої” групи) стає членом своєї групи під час виконання спільного завдання, особливо змагального характеру, з іншими подібними групами. Крім того, йдеться про *розширення репертуару ролей, програвання гендерних ролей, що традиційно вважаються властивими представникам “чужої” групи*.

Слід зазначити, що дія згаданих вище соціально-психологічних механізмів посилюється внаслідок включення в змішані групи *представників різної статі із широким спектром індивідуальних властивостей*, які можуть “іти врозріз” із традиційними гендерними стереотипами і водночас забезпечити усвідомлення подібності багатьох властивостей представників різної статі незалежно від традиційних уявлень про них [12; 17]. Отже, йдеться про спеціально організовані *соціальні впливи*, роль яких можуть виконувати, як вважають О. Ф. Бондаренко [2], О. І. Бондарчук [3], К. В. Радченко [12], В. О. Янчук [16], такі умови:

- *власний приклад* учителів, які демонструють високу толерантність під час гендерної взаємодії, коли інші суб'єкти освітнього процесу *наслідують* зразки їхньої поведінки;

- так зване *психологічне щеплення*, іншими словами – надання педагогам інформації, що готує їх до можливих негативних наслідків або труднощів на шляху розвитку власної гендерної толерантності й толерантності інших учасників освітнього процесу;

- *пряме навчання* за рахунок розширення системи уявлень учителів щодо гендерної толерантності загалом та особливостей її проявів в освітньому процесі зокрема;

- *пряме перенавчання* на основі самопізнання й прийняття власних гендерних характеристик, виявлення гендерних упереджень і їх трансформації в егалітарні гендерні стереотипи;

- *непряме перенавчання* шляхом інтерпретації результатів професійної діяльності вчителів таким чином, щоб сформувати в них

рефлексію, необхідну для усвідомлення та розвитку як власної гендерної толерантності, так і сприяння розвитку гендерної толерантності суб'єктів освітнього процесу.

В останньому випадку відповідно до вищезгаданої моделі Д. Дукіта йдеться про *індивідуальний рівень* розвитку гендерної толерантності вчителів, що вимагає редукції гендерних упереджень на основі, по-перше, обізнаності щодо своєї упередженості; по-друге, прагнення змінити свої переконання з огляду на цінності егалітаризму й гендерної рівності; по-третє, володіння своїми когнітивними ресурсами тощо [17, р. 34].

Зазначені міркування з урахуванням результатів констатувального етапу емпіричного дослідження [1] дали змогу виокремити *соціально-психологічні умови розвитку гендерної толерантності вчителів*.

По-перше, основною *соціально-психологічною умовою розвитку гендерної толерантності вчителів є*, на наш погляд, *організація спеціального соціально-психологічного навчання, спрямованого на створення толерантного соціального середовища*. Таке середовище має бути особливим мікросоціумом, який відрізняється від звичайного соціального середовища вищими за змістом та інтенсивністю характеристиками толерантної гендерної взаємодії; гуманістичними груповими нормами й цінностями, що забезпечують спілкування педагогів на засадах гендерної рівності й партнерства. Це сприятиме актуалізації відповідних соціально-психологічних механізмів як спеціальних соціальних впливів, які, інтеріоризуючись, засвоюються особистістю.

По-друге, йдеться про усвідомлення педагогами залежності успішності діяльності закладу освіти від рівня їхньої гендерної толерантності та впровадження гендерного підходу в освітню практику і, відповідно, розвиток ціннісного ставлення до гендерної толерантності через прийняття інших і світу в цілому, їхніх поглядів, типу гендерної ідентичності; позитивне ставлення до гендерної рівності та її впровадження в освітній процес тощо.

По-третє, важливо передати педагогам знання про гендерну толерантність, які сприяють ідентифікації та аналізу причин проявів гендерної толерантності/інтолерантності щодо суб'єктів освітнього процесу, у тому числі в напружених ситуаціях міжособової взаємодії.

Не менш важливими є психологічна діагностика й корекція гендерних стереотипів та упереджень педагогів на основі рефлексивного самопізнання й прийняття власного типу гендерної ідентичності, а також відпрацювання вмінь і навичок толерантної поведінки вчителів щодо осіб різної статі та гендерної ідентичності, що забезпечують їхню готовність до запровадження гендерної рівності в освітній процес.

Ці умови було враховано в програмі розвитку гендерної толерантності вчителів, яка складалася з п'яти модулів. Модуль 1

“Розвиток ціннісно-смыслового компонента гендерної толерантності вчителів” спрямований на усвідомлення гендерної толерантності як цінності, прагнення зайняти активну моральну позицію щодо її запровадження в освітню практику. Головне серед завдань цього модуля – робота з гендерними упередженнями та гендерними стереотипами, які істотно обмежують власне професійну діяльність учителя. Тут мається на увазі прийняття інших людей протилежної статі й типу гендерної ідентичності, їхніх думок, поведінки, реакції тощо, прийняття цінностей іншої людини загалом.

Модуль 2 “Розвиток когнітивного компонента гендерної толерантності вчителів” спрямований на засвоєння знань про сутність гендерної толерантності й дотичні до неї поняття (гендерні стереотипи й упередження, гендерна рівність, гендерний підхід в освіті); усвідомлення складності, багатомірності, багатоманітності світу, насамперед у міжособових стосунках з особами різної статі й типів гендерної ідентичності, розуміння й прийняття власних гендерних характеристик; розвиток здатності до аналізу ситуацій професійної діяльності з огляду на принципи гендерної толерантності.

Модуль 3 “Розвиток емоційно-вольового компонента гендерної толерантності вчителів” передбачає розвиток афективної толерантності як здатності витримувати амбівалентність стосунків осіб різної статі й типу гендерної ідентичності; актуалізацію емпатії вчителя, його співпереживання, співчуття, доброзичливості щодо осіб іншої статі й типу гендерної ідентичності; розвиток здатності до самоконтролю та саморегуляції в ситуаціях гендерної взаємодії, що сприятимуть пом’якшенню чи взагалі нівелюванню можливих розбіжностей у думках, поглядах, способах поведінки суб’єктів освітнього процесу в ситуаціях гендерної взаємодії, запобігаючи їх переростанню в міжособове протистояння й нетерпимість, тощо.

Модуль 4 “Розвиток комунікативного компонента гендерної толерантності вчителів” спрямований на зростання рівня їхньої комунікативної толерантності загалом і щодо осіб різної статі та різного типу гендерної ідентичності зокрема.

Модуль 5 “Розвиток конативного компонента гендерної толерантності вчителів” ставить за мету формування та розвиток умінь толерантної гендерної взаємодії вчителів з усіма учасниками освітнього процесу, що забезпечує, з одного боку, максимально можливу ефективність професійної діяльності, а з другого – сприяє психологічній безпеці освітнього середовища, унеможливорює інтолерантну поведінку, прояви “булінгу” щодо осіб з різними типами гендерної ідентичності тощо.

Програма розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів розрахована на 75 навчальних годин (у середньому 15 годин на кожний модуль, з них 10 годин аудиторних і

5 годин – самостійна робота з осмислення та рефлексії набутого досвіду гендерної взаємодії на принципах гендерної толерантності). Тривалість реалізації психологічної програми розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів – не менше 3-х місяців, проведення занять – 1 раз на тиждень, у середньому по 4 години кожне. Обсяг занять за потреби може змінюватися.

З огляду на концептуальну модель сприяння особистісному розвитку педагогічних працівників та їхньої психологічної підготовки в процесі післядипломної педагогічної освіти (О. І. Бондарчук [11]) кожний модуль програми реалізовувався в чотири етапи: підготовчий, діагностичний, праксеологічний та акмеологічний.

На *підготовчому етапі* визначалася ступінь готовності вчителів до розвитку відповідного компонента гендерної толерантності. Особливо важливо було виявити педагогічних працівників, які можуть чинити психологічний опір через свою неготовність до такої роботи, що зовні виявляється в бажанні перевести заняття в інше річище (“Хіба це головна проблема освіти?”, “Є значно важливіші теми для обговорення”) або взагалі його завершити (“У нас у школі такого немає”, “Нема про що говорити”). Подолати опір можна, зокрема, проводячи групові дискусії, у процесі яких забезпечується “відкритість” учителів для подальшої роботи. Це дуже важливий момент, адже, як відомо, нова інформація, який сприймається особистістю й суттєво суперечить її настановленням, розпізнається неадекватно або не розпізнається взагалі, або ж визнається несуттєвою [14].

На цьому етапі, зокрема, доцільно виконати такі вправи:

- *криголам “Знайомство”*: “Мене звати...”, “Я жінка/чоловік, і я...”, “Ви не повірите, але я...”, “Останнім часом у нашій школі...”;
- *вивчення очікувань*: “Мої очікування щодо семінару-тренінгу”, “Чому я тут?”, “Що я хотів би отримати сьогодні?”;
- *метод незавершених речень (для актуалізації опорних знань завдяки подальшому груповому обговоренню)*: “Толерантність – це ...”, “Гендерна толерантність учителів – це ...”, “До гендерної толерантності я ставлюся...”, “Гендерна толерантність в освітньому процесі ...”.

Діагностичний етап ставить за мету визначення актуального рівня гендерної толерантності вчителів на основі самопізнання й рефлексії суб’єктом особливостей свого внутрішнього світу з урахуванням гендерної складової. На цьому етапі передбачено такі форми й методи дослідження:

- 1) *когнітивного компонента*: а) *мозковий штурм*: “У яких сферах суспільство очікує різної поведінки від чоловіків і жінок?”; б) *робота в малих групах*: “Гендерна толерантність/інтолерантність в освітньому просторі?”; в) *психологічний практикум*: опитувальник Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді “Поширеність гендерних стереотипів” та ін.;

2) *емоційно-вольового компонента*: а) *групові дискусії*: “Що Ви відчуваєте до особи нетрадиційної сексуальної орієнтації?”; б) *мозковий штурм*: “Як проявляється самоконтроль у спілкуванні з особами різної статі й типів гендерної ідентичності?”; *психологічний практикум*: тест “Соціальна дистанція” (Е. Богардус, Л. Почебут (див. [1]) в авторській модифікації)” та ін.;

3) *ціннісно-смыслового компонента*: а) *презентація себе групі* відповідно до своєї статі (як чоловіка/жінки); б) *психологічний практикум*: опитувальник “Ставлення вчителя до гендерної толерантності та її розвитку” (автор); “Хто Я?” М. Кун – Т. Мак-Партланд та ін.;

4) *комунікативного компонента*: а) *проективна методика* “Конфлікт”, відповідно до якої учасникам пропонується на основі малюнка, де зображено чоловіка і жінку в ситуації конфліктного спілкування, викласти свої уявлення про соціальний статус, зовнішні особистісні характеристики учасників, імовірний спосіб залагодження конфлікту (з подальшим груповим обговоренням); б) *психологічний практикум*: опитувальник В. В. Бойка “Комунікативна толерантність” (див. [15]);

5) *конативного компонента*: *аналіз кейсів* “Ситуації прояву гендерної толерантності/інтолерантності в педагогічній діяльності”.

На *праксеологічному етапі* передбачено опанування знань про гендерну толерантність та її прояви в освітньому процесі, формування й розвиток умінь і навичок толерантної поведінки вчителів у процесі гендерної взаємодії із суб’єктами освітнього процесу. На цьому етапі найбільш доцільними є такі форми й методи роботи:

– *мультимедійні презентації (міні-лекції)*: “Гендерна ідентичність особистості та умови її формування”, “Психологічні особливості та складові гендерної толерантності вчителів” та ін.;

– *групові дискусії*: “Чи потрібно позбавлятися традиційних гендерних стереотипів?” (учасники обговорюють “плюси” і “мінуси” гендерних стереотипів); “*Навіщо потрібна гендерна рівність?*” та ін.;

– *мозкові штурми*: “Якості чоловіків і жінок” (пропонується скласти перелік якостей, необхідних учителям різної статі для успішної професійної діяльності) та ін.;

– *робота в малих групах*: “Складання списку переваг толерантності в гендерній взаємодії” (з подальшим груповим обговоренням); “Я-реальне” і “Я-ідеальне” (називання та порівняння своїх характеристик з подальшим груповим обговоренням); “*Аргументи*” (пропонується знайти аргументи на користь того, яка стать і в якому віці більшою мірою є суб’єктом власної долі – планує, реалізовує, оволодіває, керує подіями – з подальшим груповим обговоренням) та ін.;

– *кейси*: аналіз проблемних ситуацій гендерної природи в педагогічній взаємодії (аналізуються проблемні ситуації, конструктивне

розв'язання яких можливе за умови гендерної толерантності учасників освітнього процесу; при цьому краще, коли приклади таких ситуацій наводитимуть самі вчителі з досвіду власної професійної діяльності);

– *рольові ігри*: “Гендерна толерантність в освітньому процесі” (учасникам пропонується обрати “наосліп” ролі – чоловіка-керівника, жінки-керівника, чоловіка-вчителя, жінки-вчителя, учнів (підлітків) – і програти проблемні ситуації гендерної природи з позицій толерантної та інтолерантної особистості; “Я” (з числа учасників обирається один, хто погоджується презентувати професійну роль як представник іншої статі, ніж він);

– *проектна діяльність* “Розвиток гендерної толерантності учасників освітнього процесу” (складання та презентація проектів розвитку гендерної толерантності або запобігання проявам гендерної упередженості/інтолерантності в освітньому процесі) з подальшим груповим обговоренням кожного проекту й рефлексивним самоаналізом його внеску в розвиток власної гендерної толерантності вчителів.

Четвертий, *акмеологічний, етап* закріплення й розвитку конструктивних особистісних новоутворень (у нашому випадку – гендерної толерантності) доцільно реалізовувати безпосередньо в професійній діяльності вчителів, у тісній співпраці із психологічною службою закладу освіти в процесі виконання спеціальних завдань. Це може бути написання твору “Мої сильні сторони та якості, які допомагають мені у професійній діяльності”. В іншому випадку це може бути аналіз ситуацій булінгу в школі в процесі гендерної взаємодії і того, яким чином їх можна було б спрямувати в конструктивне річище, яких конкретних заходів слід було б вжити тощо.

Такий підхід, як свідчать результати апробації програми впродовж 2016–2017 років, сприяє розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. В апробації програми взяли участь 48 учителів гімназії № 109 м. Києва, з яких 24 особи утворили експериментальну, а 24 – контрольну групу, однорідні за соціально-демографічними та організаційно-професійними характеристиками, а також за рівнями гендерної толерантності.

В експериментальній групі в рамках методичної роботи було реалізовано програму розвитку гендерної толерантності у формі семінару-тренінгу. У контрольній групі вчителів методична робота виконувалася традиційно, відповідно до плану роботи школи.

Математична обробка даних передбачала обчислення за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 17.0) за тими самими методиками, що й на констатувальному етапі дослідження [9].

Оцінювання статистичної значущості зсуву показників гендерної толерантності вчителів до (перший зріз) і після (другий зріз) формульованого експерименту) здійснювалося за G-критерієм знаків окремо

як в експериментальній, так і в контрольній групах. Крім того, за критерієм χ^2 здійснено аналіз статистичної значущості відмінностей показників гендерної толерантності між учасниками експериментальної і контрольної груп на початку і після завершення формувального експерименту.

Порівняльний аналіз результатів дослідження рівнів гендерної толерантності вчителів експериментальної та контрольної груп “до” і “після” формувального експерименту дав змогу зафіксувати в експериментальній групі статистично значущі відмінності ($p < 0,05$) між результатами першого і другого зрізів. Водночас у контрольній групі статистично значущих відмінностей виявлено не було (табл.).

Таблиця

Розподіл педагогів за рівнями гендерної толерантності до (1-й зріз) і після (2-й зріз) формувального експерименту

Групи досліджуваних	Рівні гендерної толерантності, кількість досліджуваних, у %									
	низький		нижчий за середній		середній		вищий за середній		високий	
	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз
експериментальна	12,5	4,2	33,3	16,7	33,3	33,3	16,7	29,2	4,2	16,7
контрольна	12,5	12,5	29,3	33,3	41,7	37,5	12,5	12,5	4,2	4,2

Як бачимо, якщо до початку формувального експерименту в експериментальній групі високий рівень гендерної толерантності було виявлено у 4,2% досліджуваних, то після експерименту таких респондентів стало вже 16,7%. Крім того, після формувального експерименту збільшилася кількість учителів із рівнем, вищим за середній (із 16,7% до 29,2%). Водночас частка досліджуваних з низьким рівнем гендерної толерантності зменшилася з 12,5% до 4,2%, а з рівнем, нижчим за середній, – із 33,3% до 16,7% ($p < 0,05$).

Що ж стосується контрольної групи, то за результатами першого і другого “зрізів” зафіксовано лише незначні зміни на середньому (з 41,7% до 37,5%) і нижчому за середній (з 29,3% до 33,3%) рівнях, які в цілому істотно не змінили ситуації щодо прояву гендерної толерантності вчителів.

Схожі результати виявлено й щодо рівнів розвитку всіх компонентів гендерної компетентності вчителів.

Отже, результати апробації програми підтвердили її ефективність щодо розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

Висновки

1. Розвиток гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів можливий у процесі спеціально організованого соціально-психологічного навчання, програма якого враховує: *соціально-психологічні умови* (розвиток ціннісного ставлення вчителів до гендерної толерантності, відпрацювання вмій і навичок толерантної гендерної взаємодії та ін.), *соціально-психологічні засоби* (на рівні соціальної структури та міжгрупових стосунків; на рівні соціального впливу, якого зазнає індивід; на індивідуальному рівні) та *етапи реалізації* (підготовчий, діагностичний, праксеологічний та акмеологічний). Йдеться, власне, про активізацію *соціально-психологічних механізмів* (соціальне порівняння, категоризація та оцінювання, ідентифікація, самопрезентація та ін.) у процесі інтеріоризації спеціально організованих соціальних впливів (демонстрація зразків поведінки успішних учителів з високим рівнем гендерної толерантності; “психологічне щеплення” та ін.).

2. Результати формувального експерименту підтвердили ефективність програми розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. В експериментальній групі така ефективність виявилася, зокрема, у зростанні частки осіб з високим рівнем гендерної толерантності; здатності прийняти іншу людину з гендерними характеристиками, що можуть не відповідати традиційним гендерним стереотипам; зменшенні проявів інтолерантності під час взаємодії з такими особами тощо.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної теми.

Напрямки подальших розвідок – дослідження рівнів розвитку гендерної толерантності педагогічних/науково-педагогічних працівників закладів освіти різних рівнів, а також соціально-психологічних чинників їхньої особистісної готовності до розвитку гендерної толерантності учнів/студентів.

Література

1. Бардьер Г. Л. Социальная психология толерантности : монография / Г. Л. Бардьер. – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 120 с.
2. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : навч. посіб. / О. Ф. Бондаренко. – Харків : Фоліо, 1996. – 237 с.
3. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини / О. І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ-Алчевськ : Ладо, 2013. – Вип. 38. – С. 347–351.
4. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні проблеми формування гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів / О. І. Бондарчук, О. О. Нежинська // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць. – Київ, 2011. – Вип. 16. – С. 204–213.
5. Гендерная психология. Практикум / под. ред. И. С. Клециной. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург : Питер, 2009. – 496 с. (Серия “Практикум”).

6. *Говорун Т. В.* Гендерна психологія : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Київ : Академія, 2004. – 308 с.
7. *Максименко С. Д.* Переживання як психологічний механізм розвитку особистості / С. Д. Максименко // Педагогічний процес: теорія і практика : наук. зап. – Київ : Наук. світ, 2005. – Вип. 3. – С. 343–361.
8. *Петровская Л. А.* К вопросу о своеобразии социализации взрослого / Л. А. Петровская // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 29–32.
9. *Полякова В. І.* Методика дослідження гендерної толерантності педагогічних працівників / В. І. Полякова // Вісник післядипломної освіти. Серія “Соціальні та поведінкові науки” : зб. наук. праць Ун-ту менедж. освіти НАПН України. – Київ, 2016. – Вип. 2(32). – С. 98–108.
10. *Полякова В. І.* Організаційно-професійні чинники гендерної толерантності педагогічних працівників / В. І. Полякова // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам’янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2017. – Вип. № 37. – С. 359–372.
11. Психологічна підготовка керівників освітніх організацій до діяльності в умовах змін : посібник [Електронний ресурс] / за наук. ред. О. І. Бондарчук. – Київ, 2014. – 194 с. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/8298/1>.
12. *Радченко К. В.* Психологічні умови корекції традиційних гендерних стереотипів у педагогічних працівників / К. В. Радченко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2012. – Т. 1. – Ч. 34. – С. 191–199.
13. *Татенко В. О.* Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб’єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії. – Київ : Либідь, 2006. – С. 316–357.
14. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знашевой. – Санкт-Петербург : Ювента, 1999. – 317 с.
15. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов – Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 490 с.
16. *Янчук В. А.* Введение в современную социальную психологию / В. А. Янчук. – Минск : АСАР, 2005. – 768 с.
17. *Duckitt J.* The social psychology of prejudice / J. Duckitt. – New York : Praeger, 1992. – 312 p.

References

1. *Bardyer, G. L. (2005).* *Sotsialnaya psikhologiya tolerantnosti* [Social Psychology of Tolerance]. St. Petersburg (rus).
2. *Bondarenko, O. F. (1996).* *Psykholohichna dopomoha osobystosti* [Psychological help personality: Handbook]. Kharkiv: Folio Publ. (ukr).
3. *Bondarchuk, O. I. (2013).* *Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy osobystisnoho rozvytku dorosloi liudyny* [Socio-psychological problems of formation of gender competence of heads of general educational institutions]. *Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka*

- NAPN Ukrainy* [Actual problems of psychology: a collection of scientific papers of the G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], 38, 347–351 (ukr).
4. Bondarchuk, O. I., Nezhynska, O. O. (2011). Sotsialno-psykholohichni problemy formuvannya hendernoi kompetentnosti kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Socio-psychological problems of formation of gender competence of heads of secondary schools]. *Visnyk pislidiyplomnoi osvity* [Bulletin of Postgraduate education. Series “Social and behavioral sciences”], 16, 204–213 (ukr).
 5. Kletsina, Y. S. (Ed.). (2009). *Gendernaya psikhologiya. Praktikum* [Gender Psychology. Workshop]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
 6. Hovorun, T. V., & Kikinezhdii, O. M. (2009). *Henderna psikhologhiia* [Gender Psychology: textbook]. Kyiv: Akademia Publ. (ukr).
 7. Maksymenko, S. D. (2005). Perezhyvannya yak psykholohichniy mekhanizm rozvytku osobystosti [The experience as a psychological mechanism of personality development]. *Pedahohichniy protses: teoriia i praktyka: naukovy zapysky* [Pedagogical Process: Theory and Practice: scientific notes], 3, 343–361 (ukr).
 8. Petrovskaya, L. A. (1999). K voprosu o svoeobrazii sotsializatsii vzroslogo [On the question of the singularity of the socialization of the adult]. *Mir psikhologii* [The world of psychology], 2, 29–32 (rus).
 9. Poliakova, V. I. (2016). Metodyka doslidzhennia hendernoi tolerantnosti pedahohichnykh pratsivnykiv [Method of studying of gender tolerance of pedagogical staff]. *Visnyk pislidiyplomnoi osvity: zbirnyk naukovykh prats Universytetu menedzhmentu osvity NAPN Ukrainy* [Bulletin of Postgraduate education: collection of scientific papers. Series “Social and behavioral sciences”], 2(32), 98–108 (ukr).
 10. Poliakova, V. I. (2017). Orhanizatsiino-profesiini chynnyky hendernoi tolerantnosti pedahohichnykh pratsivnykiv [Organizational and professional factors of gender tolerance of pedagogical staff]. *Problemy suchasnoi psikhologii: zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psikhologii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Problems of modern psychology: collection of scientific papers of Kamyanets-Podilskiy National University named after Ivan Ohienko, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], 37, 359–372 (ukr).
 11. Bondarchuk, O. I. (Ed.). (2014). *Psykholohichna pidhotovka kerivnykiv osvitnikh orhanizatsii do diialnosti v umovakh zmin: posibnyk* [Psychological training of heads of educational organizations to work in conditions of changes: Handbook], <http://lib.iitta.gov.ua/8298> (ukr).
 12. Radchenko, K. V. (2012). Psykholohichni umovy korektsii tradytsiinykh hendernykh stereotypiv u pedahohichnykh pratsivnykiv [Psychological conditions for the correction of traditional gender stereotypes in pedagogical workers]. *Aktualni problemy psikhologii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Actual problems of psychology: a collection of scientific papers of the G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], Vol. 1, part. 34, 191–199 (ukr).
 13. Tatenko, V. O. (2006). Subiektno-vchynkova paradyhma v suchasniy psikhologii [Subjective- action paradigm in modern psychology]. In V. O. Tatenko (Eds.),

- Liudyna. Subiekt. Vchynok: filozofsko-psykholohichni studii* [Man. The subject. The action: philosophical and psychological studies] (pp. 316–357). Kyiv: Lybid Publ. (ukr).
14. Festinger, L. (1999). *Teoriya kognitivnogo dissonansa* [Theory of cognitive dissonance]. St. Petersburg: Yuventa Publ. (rus).
 15. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuylov, G. M. (2005). *Sotsialno-psykholohicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp* [Socio-psychological diagnostics of development of personality and small groups]. Moscow (rus).
 16. Yanchuk, V. A. (2005). *Vvedeniye v sovremennuyu sotsialnuyu psikhologiyu* [Introduction to modern social psychology]. Minsk: Asar Publ. (rus).
 17. Duckitt, J. (1992). *The social psychology of prejudice*. New York: Praeger.

Polyakova V. I. Psychological Program for the Development of Gender Tolerance of Teachers of Secondary Schools

The results of the theoretical substantiation and approbation of the program of development of gender tolerance of teachers are presented. Social and psychological mechanisms (social comparison and evaluation, identification with reference teachers, showing samples of gender tolerance in professional activity, etc.), conditions (organization of special social psychological training, development of teacher's value attitude towards gender tolerance, improvement skills and abilities of tolerant gender interaction, etc.) and the stages of implementation (preparatory, diagnostic, praxeological and acmeological) of the program for the development of teacher's gender tolerance are shown. The possibilities of development of cognitive, emotional-volitional, axiological, communicative and conative components of gender tolerance of teachers in the conditions of specially created tolerant social environment functioning on the basis of gender equality are shown. The socio-psychological means of developing gender-based teachers' tolerance in accordance with the three-level model of reduction of prejudices of J. Duckitt: at the level of social structures and inter-group relations (the creation of mixed groups from representatives of different sexes and types of gender identity; using information that does not support traditional gender stereotypes); at the level of social influence on the person (in the process of interiorization of which the socio-psychological mechanism for the development of gender tolerance is activated); at the individual level (reduction of gender prejudice based on the values of egalitarianism and gender equality etc.) are shown. The procedure and results of the experimental verification of the effectiveness of the program of development of gender tolerance of teachers in the conditions of social psychological training are presented.

Key words: gender tolerance, teachers, social impact, socio-psychological mechanisms, tolerant social environment.